

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 1 • (Haziran/June): 190-212

Çok Zayıf Hadis: Bir Mefhumun Geçmişten Günümüze Gelişim Seyri

*Very Weak Hadith: The Development of A Concept From the
Past to the Present*

Kadir ZEKİ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı
Graduate Student, Kayseri University, Graduate Education Institute, Department of Basic
Islamic Sciences
Kayseri/Türkiye

kdrzek1993@gmail.com orcid.org/0009-0008-7128-5046

Halil İbrahim TURHAN

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Eskişehir/Türkiye

haliliturhan@gmail.com orcid.org/0000-0002-7219-9632

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 07.06.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2024

Atıf: Zeki, Kadir – Turhan, Halil İbrahim. “Çok Zayıf Hadis: Bir Mefhumun Geçmişten Günümüze
Gelişim Seyri”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 190-212.
<https://doi.org/10.52637/kiid.1462316>

Cite as: Zeki, Kadir – Turhan, Halil İbrahim. “Very Weak Hadith: The Development of A Concept
From the Past to the Present”. *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/1 (June 2023), 190-212.
<https://doi.org/10.52637/kiid.1462316>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit
edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism
software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>•
kiid@aku.edu.tr

© Kadir ZEKİ – Halil İbrahim TURHAN | Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Çok Zayıf Hadis: Bir Mefhumun Geçmişten Günümüze Gelişim Seyri*

Öz

Hadis metodolojisinde sahih, hasen ve zayıf diye yapılan temel sınıflandırmalarda, zayıf olarak nitelenen hadislerin kapsadığı alan geniş bir çeşitliliği barındırmaktadır. Söz konusu taksimde isnad zincirindeki kopukluklar nedeniyle zayıf olduğuna hükmedilen rivayetler ile sık sık hata yapan, dinî sorumluluklarını ihmal etmesinden ötürü fâsık olduğu belirtilen ve hatta hadis uydurma faaliyetleriyle bilinen kişilerce aktarılan nakiller, teorik olarak aynı sınıflandırma içerisinde yer almaktadır. Bu durum ise tek kategori altında yer alan rivayetlerin aynı derecede zayıf olup olmadığı ve daha da önemlisi, İslamî ilimler geleneğinde zayıflığına hükmedilen nakillerin aynı değere sahip olup olmadığı meselesini ortaya çıkarmaktadır. Sahih ve hasen hadisler için geliştirilmiş olan sahih li-zâtihi, sahih li-gayrihi gibi isimlendirmelerle detaylandırılmış terminolojiye karşın, zayıf hadisler için benzer bir derecelendirmenin bulunmaması, sorunu daha da belirginleştirmektedir. Makalede terimsel düzeyde böyle bir kategorizeye ayrılmamasına rağmen bir anlayış/mefhum olarak zayıf hadisler arasında bir sınıflandırmanın erken dönemlerde var olup olmadığını, varsa bu anlayışın hangi bağlamda ortaya çıktığını, çok zayıf olarak görülen rivayetlerin niteliklerinin hangi kriterler üzerinden belirlendiğini, ilkelerle ilgili görüş ayrılıklarının bulunup bulunmadığını sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmesi hedeflenmektedir. Genel kabul görmemekle birlikte zayıf hadislerin kendi içerisinde derecelendirilmesine gerek olmadığını savunan bazı şâz görüşler mevcut olsa da hadis rivayetinin önemli ölçüde sistemleştiği hicrî ikinci asırdan itibaren zayıf hadislerin aynı değerde mütalaa edilmediğini gösteren önemli karineler bulunmaktadır. Fezâil konularında bazı zayıf hadislerle ve bazı mürsel rivayetlerin takviye edilmesi durumunda amel edilebileceğine dair açıklamalar böyle bir anlayışın yansımasıdır. Zira söz konusu dönemde bazı niteliklere sahip zayıf rivayetler tamamen terk edilirken bir kısmının belli konularda amel edilebileceğine dair yaygınlaşan kanaat, uygulama alanında zayıf rivayetlerin derecelendirildiğinin göstergesidir. Yine isnadında inkitâ bulunan rivayet grubu içerisinde sadece belli vasıflara sahip mürsel rivayetlerin takviye edilerek delil olarak kullanılabilmesine dair bir yaklaşımın ardında zayıf rivayetlerin eşit düzeyde olmadığı fikri yatmaktadır. Mezkûr dönemde geliştirilen bu anlayış müteahhir dönemin düşüncesini şekillendiren temel veriler olmuştur. Ayrıca çalışmada erken dönemde ricâl tenkit meclislerinde hangi râvinin rivayetlerinin terk edileceği sorusuna verilen cevaplar, çok zayıf rivayetlerin teorik çerçevesini belirleyen ilk açıklamalar olarak değerlendirilmiştir. Tartışmanın “Hangi rivayet terk edilir?” sorusundan hareketle değil de “Hangi râvinin rivayeti terk edilir?” sorusu üzerinden yürütülmesinin sebebi ehl-i hadîs tarafından geliştirilen tashih-taz’îf sisteminin temelinde ricâl tenkidinin bulunmasına bağlanmıştır. Hattâbî’nin (ö. 388/998), muhtemelen önceki âlimlerin yorumlarına dayanarak formüle ettiği sahih, hasen, zayıf şeklindeki üçlü taksim, İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245) başta olmak üzere birçok usûl âlimi üzerinde etkili olmuştur. Klasik dönemde, çoğunluk tarafından çok zayıf rivayetler için dördüncü bir kategori oluşturma ihtiyacı hissedilmemiş, bu durumun sahih ve hasen tanımlarıyla ilişkili olduğu düşünülmüştür. Zehebî (ö. 748/1348), geleneksel yaklaşımın dışına çıkarak, aşırı zayıf rivayetler için iki farklı kategori tanımlamış; fakat açılımı beklenen ilgiyi görmemiştir. Günümüz hadis araştırmalarında ricâl tenkit terminolojisinden ve zayıf hadis türlerinden hareketle farklı zayıf hadis taksimleri yapılmaktadır. Cerh-ta’dîl lafızları esas alınarak yapılan sınıflandırma kısa yoldan çözüme kavuşturma niteliği olmakla birlikte bazı sorunları da barındırmaktadır. En önemli eksikliği tenkit lafızlarının râvi hakkında küllî birer yargı olması sebebiyle spesifik rivayetlerinin kategori dışı bırakılmasıdır. Bu nedenle sika olarak nitelenen bir râviye ait hatalı rivayetler sınıflandırmada kendisine yer bulamamıştır. Yine aynı gerekçeden dolayı isnadında kopukluk bulunan rivayetlerin zayıf hadis sınıflandırmasında nerede durduğu netleştirilmemiştir. Melîbârî (ö. 991/1583) ise kapsamlılığı ve özgünlüğü nedeniyle yapılan sınıflandırmanın tercih edilebilir olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Zayıf, Çok Zayıf, Metrûk, Merdûd.

* Bu çalışma Halil İbrahim Turhan danışmanlığında Kadir Zeki tarafından hazırlanmakta olan “İbn Kudâme’nin *el-Muğnî* Adlı Eseri Özelinde Hanbelî Mezhebinde Çok Zayıf Rivayetlerle Amel” başlıklı yüksek lisans tezi (Kayseri: Kayseri Üniversitesi) verilerinden üretilmiştir.

Very Weak Hadith: The Development of A Concept From the Past to the Present*

Abstract

In the methodology of Hadith, the basic classification into authentic (sahih), good/fair (hasan), and weak (da'if) encompasses a wide and diverse range of narrations within the weak category. In this classification, narrations deemed weak due to breaks in the chain of transmission, as well as those transmitted by individuals frequently making mistakes, considered dissolute due to neglecting religious duties, or even known for fabricating hadiths, are theoretically placed in the same category. This raises the question of whether these narrations under a single category are equally weak and, more importantly, whether they judged to be weak have the same value within the tradition of Islamic sciences. Unlike the detailed terminology developed for sahih and hasan hadiths, such as sahih li-dhatihi (sound in itself) and sahih li-ghayrihi (sound due to external factors), the absence of a similar detailed classification for weak hadiths further highlights this issue. This article aims to examine whether there was a categorization of weak hadiths as a concept/meaning in the early periods despite the lack of such a categorization at the terminological level, and if so, in which context this understanding emerged, on the basis of which criteria the qualities of the narrations considered very weak were determined, and whether there were differences of opinion regarding the principles in a cause and effect relationship.. Although some minority views argue that there is no need to grade weak hadiths within themselves, there are important presumptions that show that weak hadiths were not considered at the same value since the second century of Hijri, when hadith narration was systematized to a great extent. . The explanations that some weak hadiths and some mursal narrations can be acted upon in matters of deeds of virtue if they are reinforced are reflections of such an understanding. Indeed, during that period, the widespread belief that certain weak narrations with specific qualities could be acted upon in certain matters, while others were completely abandoned, is indicative of a grading system for weak narrations in practice. The idea that weak narrations are not of equal level also underlies the approach that only mursal narrations with certain qualities can be strengthened and used as evidence. This understanding developed during that period has been fundamental in shaping the thought of later generations. Additionally, this study considers the responses given in early scholarly circles regarding which narrator's reports should be abandoned as the first explanations that define the theoretical framework for very weak narrations. The discussion is based not on the question 'Which narration should be abandoned?' but on 'Whose narration should be abandoned?' because the foundation of the tashih-taz'if (authentication-weakness) system developed by hadith scholars is based on narrator criticism. The triple division of sahih, hasan, and da'if formulated by Al-KHattabi (d. 388/998), likely based on the interpretations of earlier scholars, has influenced many scholars of usul (principles), including Ibn al-Salah (d. 643/1245). In the classical period, the majority did not feel the need to create a fourth category for very weak narrations, considering it related to the definitions of sahih and hasan. Al-Dhahabi (d. 748/1348), stepping outside the traditional approach, defined two different categories for extremely weak narrations, but this expansion did not receive the expected attention. In contemporary hadith research, different classifications of weak hadiths are made based on the terminology of narrator criticism and types of weak hadiths. Classifications based on the terms of cerh (criticism) and ta'dil (accreditation) provide a quick solution but they also contain some problems. The most significant deficiency is that the critical terms represent a general judgment about the narrator, leaving specific narrations unclassified. Therefore, erroneous narrations attributed to a narrator considered trustworthy have not found a place in the classification. Similarly, the exact position of narrations with breaks in their chains within the weak hadith classification has not been clarified. The classification made by Al-Malibari (d. 991/1583) has been emphasized as preferable due to its comprehensiveness and originality.

Keywords: Hadith, Weak Hadith, Very Weak Hadith, Discarded Hadith, Rejected Hadith.

* This study was produced from the data of the master's thesis titled "Acting on Very Weak Narrations in Hanbali Fiqh Books Specifically in Ibn Qudamah's Work Al-Mughni," which is currently being prepared by Kadir Zeki under the supervision of Halil İbrahim Turhan (Kayseri: Kayseri University).

Giriş

Hadis ilminde zayıf terimi; hem râvi hem de mervîyi nitelemek üzere kullanılır. Mervînin sıhhat durumunu nitelemek üzere kullanılan zayıf terimi, ilk dönemlerde sahih olmayan rivayetler için kullanılmıştır. Aynı terim hasen ıstılahının kullanılmasıyla birlikte sahih ve hasenin dışındaki hadisler için tercih edilmeye başlanmıştır. Söz konusu ıstılahın, kırk iki¹ ile iki yüz elli² arasında değişen bir aralıkta zayıf rivayet türünü içerdiğinin belirtilmesi geniş bir rivayet grubunu temsil etmek amacıyla kullanıldığını gösterir.³ Dolayısıyla mervîyi betimlemek amacıyla istimal edilen zayıf ıstılahının hadis usulünde noktasal/tek bir rivayet formunu tanımlamaktan öte bir rivayet kümesine delâlet etmek üzere kullanılan bir üst terim olduğu vurgulanmalıdır. Bu durum, zayıf kategorisinde yer alan rivayetlerin eşit derecede zayıf olup olmadığı veya benzer bir değere sahip olup olmadığı sorusunu gündeme getirir.

Zayıf teriminin, cerh-ta'dîl terminolojisinde râviler hakkındaki kullanımına dair de benzer bir yorum yapmak mümkündür. Hicrî ikinci asırda ortaya çıktığı anlaşılan mezkûr kullanım, söz konusu dönemde hem zayıf hem de metrûk râvileri nitelemek amacıyla tercih edilmiştir. Örneğin Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), zayıf ıstılahını zayıf râviler için tercih ederken, İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) hem zayıf hem de metrûk râvileri tavsif etmek için kullanmaktadır. Ayrıca Yahyâ el-Kattân (ö. 198/814) ve İbn Mehdî (ö. 198/813-14) tarafından üretilen "za'fû'l-hadîs" tabiriyle de metrûk ile zayıf râvilerin durumu belirtilmektedir. Bu tespitler, bahsedilen terimin hem zayıf hem de metrûk râvilerin ehliyet durumlarını belirtmek amacıyla geniş bir yelpazede tercih edildiğini göstermektedir.

Zayıf teriminin bir dizi rivayet ve râvi türüne delâlet etmesi, İslam ilim geleneğinde söz konusu kategoride yer alan bütün rivayetlerin aynı değerde görülüp görülmediği meselesini gündeme getirmektedir. Örneğin isnadında kopukluk bulunması nedeniyle zayıf sayılan bir rivayetle uydurma bir naklin ne teorik olarak ne de uygulama sahasında aynı muameleye tâbi tutulması mümkündür. Bu ise zayıf hadisleri kendi içerisinde sınıflandırmayı zorunlu kılmaktadır. Bu çalışma; zayıf rivayetler arasında böyle bir ayırımın ne zaman ve hangi bağlamda tartışılmaya başlandığını, çok zayıf rivayetlerin niteliklerini belirlemeye yönelik teorik açıklamalardaki tartışma alanlarının nereler olduğunu, çok zayıf hadisler için özel bir terminolojinin geliştirilip geliştirilmediğini, modern dönem araştırmalarının çok zayıf hadis sınıflandırmalarının eksikliklerini ve getirdiği yenilikleri incelemeyi hedeflemektedir.

Ülkemizde müstakil olarak bu konuyu inceleyen tek çalışma, tespit edebildiğimiz kadarıyla "Aşırı/Çok Zayıf Hadis: Tarihsel Bir Kavram Analizi" adıyla yayınlanmıştır.⁴ Elinizdeki çalışma, adı geçen makaleden farklı olarak erken dönemde çok zayıf hadis anlayışının çıktığı bağlamı ve söz konusu devirde bahsedilen hadisin nitelikleriyle ilgili tartışmalı ilkeleri ele alır. Klasik hadis metodolojisinde çok zayıf rivayete tekabül eden bir terimin kullanılıp kullanılmadığı konusunda da söz konusu eserden farklı sonuçlara ulaşır.

¹ Irâkî, kırk iki zayıf hadisi tek tek sayar. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm el-İrâkî, *et-Ta'kid ve'l-İdâh limâ ütlîka ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Şalâh*, nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh el-Halebî (Haleb: el-Matba'âtü'l-İlmiyye, 1350), 1/177 vd.

² Hicrî on ikinci asır âlimlerinden olan Demenhûrî (ö. 1192/ 1778) ve Garyânî (ö. 1195/1781) zayıf hadis kısımlarıyla ilgili risâleler kaleme alması da konuya olan ilgiyi göstermektedir. Demenhûrî, bazı matematiksel hesaplamalarla iki yüz elli beş zayıf hadis türünden bahseder. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün'im ed-Demenhûrî, "Nihâyetü't-ta'rîf bi aqsâmi'l-hadîsi'd-â'if", *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevi* 1/9 (2021 1443), 258. Garyânî'nin risalesi için bk. Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali el-Garyânî, "er-Risâle fi aqsâmi'l-hadîsi'd-â'if", *Mecelletü'd-Dirâseti't-Terbeviyye ve'l-İlmiyye* 6 (2015), 267. İki müellif de zayıf hadis türlerini derece bakımından sınıflandırmamaktadır.

³ Zayıf hadis sınıflandırmalarıyla ilgili bk. Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh, *Mukaddimeti İbni's-Şalâh*, nşr. Aişe Abdurrahman (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1411/1990), 188-189; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nebevi*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Yûser, ts.), 3/81-83.

⁴ Fatma Betül Altıntaş, "Aşırı/Çok Zayıf Hadis: Tarihsel Bir Kavram Analizi", *Diyanet İlmî Dergi* LV/4 (2019), 1047-1063. Yazar bu makalesini "Hanefî ve Şâfiî Fıkıh Kitaplarındaki Za'fî Şiddetli Rivayetler (el-Hidaye ve eş-Şerhu'l-Kebir Örneği)" (Kayseri: Erciyes Üniversitesi) isimli yüksek lisans tezinden üretmiştir.

Ayrıca Zehebî'nin özgün hadis sınıflandırmasının önemi, etkisi ve tasnifine getirdiğimiz eleştiriler de çalışmamızı özgün kılan yönlerdir. Çağdaş dönemde zayıf hadis taksimlerinde hangi esasların temel alındığı ve sınıflandırmaların eleştirel değerlendirilmesi de bu çalışmayı diğerinden ayıran önemli yönüdür.

1. Erken Dönemde Çok Zayıf Hadis Anlayışı

Hicrî ilk iki yüzyıl, bazı hadis terimlerinin ortaya çıkışına sahne olsa da tanımların yapılmadığı ve alt kategorilerinin ayrıntılı bir şekilde tasnif edilmediği bir dönemdir. Ancak bu periyotta, ileride mantık bilimi çerçevesinde tanımlanacak terimlerin içerik ve kapsamının temellendirilmesine kaynaklık eden birikim oluşmuştur. İlk dönem mükteşebatının yorumlanıp anlamlandırılmasında müteahhir devrin terminolojisi ve kurumsal anlayışı temel alınarak geriye dönük bir okuma yapılması, erken dönemin karakteristik özelliklerinin göz ardı edilme riskini beraberinde getirir. Dolayısıyla araştırma, erken dönem anlayışı üzerinden geç dönem anlamlandırmaya yönelik bir yaklaşımla yürütülecektir. Bu yöntem, erken dönemin özgün niteliklerini ve geç dönem anlayışının bu nitelikler üzerinden nasıl şekillendiğinin daha doğru bir şekilde analiz edilmesini de temin edecektir.

Hicrî ikinci yüzyılda, zayıf hadislerin derecesi açısından teorik bir ayrıma tâbi tutulduğuna dair açık ifadeler rastlanmamaktadır. Ancak mezkûr dönemde lisanda ifade edilmese de zihinlerde böyle bir ayrımın var olduğunu söylemek mümkün mü? sorusuna yanıt aranması gerekmektedir. Teorik olarak ifade edilmemesi sebebiyle dönemin düşünce yapısında böyle bir anlayışın mevcut olup olmadığı ancak karine ve satır arası okumalarla ortaya konulabilir. Bu doğrultuda üzerinde durulması gereken ilk ifadeler, bazı râvilerden rivayet alırken teşâhülle hareket edildiğine dair açıklamalardır. Bunlardan biri Süfyân es-Sevrî'nin şu ifadeleridir: "Helal ve haram konularındaki hadisleri, ziyade ve noksanı bilen, hadis ilminin tanınmış önde gelenleri dışında kimseden almayınız. Diğer konularda ise şeyhlerden hadis almanızda bir sakınca yoktur."⁵ Alıntılanan metne göre Sevrî, râvileri "kendilerinden helal ve harama dair nakillerin alınabileceği yeterlilikte olan ve olmayanlar" şeklinde iki gruba ayırır. Bu durumda söz konusu ayrımın mervîden ziyade râviye dair olduğu; dolayısıyla metnin, çok zayıf hadisle ilintili olmadığı düşünülebilir. Ancak böyle bir değerlendirmenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. İlk olarak aralarında bulunan sebep-sonuç ilişkisinden ötürü râvi ile ilgili bir sınıflandırmanın doğrudan mervî ile ilgili olduğu vurgulanmalıdır. Nitekim râvinin durumu sıhhatin durumunu doğrudan etkileyen bir unsurdur. Dolayısıyla söz konusu iktibasın, râvilerin tasnifine dair olduğu gerekçesiyle konumuzla ilgili olmadığı düşüncesi doğru değildir. Yer verilen metnin analizinde dikkat edilmesi gereken ikinci nokta, Sevrî'nin bütün râvileri değil de kendisinden hadis alınabilecek râvileri kategorize etmesidir. Dolayısıyla metinde geçen gruba kendisinden hadis alınmaması gereken sınıf da dâhil edildiğinde ona göre râviler "helal ve harama dair rivayetlerin alınabileceği râviler"; "terğîb, terhîb, fezâil gibi ahkâm dışındaki konulara dair rivayetlerin alınabileceği râviler" ve "rivayetleri terk edilmesi gereken râviler" olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Nakilleri terk edilmesi gereken râvilere dair yaptığı açıklamalar da bunu göstermektedir.⁶ Böyle bir kategorize de çok zayıf nakillerin ayrı bir şekilde değerlendirildiğini gösteren önemli bir karinedir. Bahsedilen taksimin mervî sahasına yansımaları ise şöyledir: Ahkâm alanında delil olarak kullanılabilen rivayetler; yalnızca terğîb, terhîb ve fezâilde kullanılabilen rivayetler ve hiçbir alanda kullanılmaması gereken, terk edilmesi gereken rivayetler. Konumuz olan çok zayıf rivayetler ise üçüncü gruba tekabül etmektedir. Bahsedilen açıklama çerçevesinde dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta, zayıf hadis derecelendirmesinin amel kapsamında gündeme gelmesidir. Daha açık bir ifadeyle çok zayıf dışında kalan zayıf rivayetlerle hangi alanda amel edilip edilemeyeceği tartışmaları bağlamında mesele gündeme gelmiştir. Bu yönüyle İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi

⁵ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti uşûli ilmi'r-rivâye*, nşr. Ebû Abdillâh es-Sûrekî, İbrahim Hamdi el-Medenî (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 134.

⁶ Sevrî'ye göre metrûk râvilerin niteliklerine ileriki sayfalarda yer verilecektir.

âlimlerce savunulacak olan za'fî şiddetli olmayan rivayetlerle belli şartlar altında fezaîl konularında amel edilebileceğine dair anlayışın hicrî ikinci asırda gündemde olduğu söylenebilir.⁷

Hicrî ikinci asır münekkitlerinden İbnü'l-Mübârek, İbn Uyeyne (ö. 198/814) ve İbn Mehdî gibi isimlerden de Sevrî'nin açıklamalarıyla benzer muhtevaya sahip ifadelerin aktarılması⁸ birçok âlimin söz konusu bakış açısına sahip olduğuna delâlet etmektedir.

Hicrî ikinci asırda zayıf hadislerin kendi içerisinde farklı derecelere ayrıldığını gösteren bir diğer karine ise bütün zayıf rivayetler içerisinde yalnızca belli bir kısmının takviye edilerek delil olarak kullanılabilir seviyeye çıkabileceğine dair nazârî açıklamalardır. Bulgularımıza göre takviye konusunda bazı kaideler vazederek meselenin kısmen de olsa teorik çerçevesini çizen ilk âlimler arasında İmâm Şâfiî (ö. 204/820) yer alır. Zira o, "Münkâtı' hadis delil olur mu? Münkâtı' çeşit çeşit midir?" sorularına şu cevabı verir:

"Münkâtı' çeşitlidir. Rasûlullah'ın (s.a.v.) ashâbını gören tâbiîler, Hz. Peygamber'den münkâtı' bir hadis nakledilerse yani aradaki sahâbînin ismini zikretmezlerse bu rivayetin kabulü için bazı takviye edici şeyler aranır... Rasûlullah'ın (s.a.v.) ashâbından bazılarıyla çok görüşen büyük tâbiîler dışındakilerin yaptığı mürsel rivayetleri kabul eden birini bilmiyorum."⁹

Yer verilen metnin konuyu ilgilendiren yönü, belli zayıf hadis türünün takviye edilerek delil olma seviyesine çıkması konusunda diğer zayıf türlerinden farklı bir konumda mütalaa edilmesidir. Hatta: "Rasûlullah'ın (s.a.v.) ashâbından bazılarıyla çok görüşen büyük tâbiîler dışındakilerin yaptığı mürsel rivayetleri kabul eden birini bilmiyorum." şeklindeki bir ifade Şâfiî'nin anlayışında mürsel rivayetlerin bile kendi içerisinde derecelendirildiğini göstermektedir. Ayrıca bu bakış açısının takviye sonucunda hüccet seviyesine rivayet grubunun kapsamını oldukça daralttığı da vurgulanmalıdır.

Tesâhül ve zayıf hadislerin takviyesi konusunda yukarıda nakledilen açıklamalar, şiddetli zayıf hadisin her ne kadar bir terim şeklinde olmasa da düşünce olarak zihinlerde bulunduğunu gösteren önemli karinelere sahiptir.

1.1. Hicrî İkinci Asırda Çok Zayıf Hadisin Nitelikleri

Yukarıda da vurgulandığı üzere hicrî ikinci asırdan itibaren kullanılmaya başlanan zayıf hadis teriminin tanımı ve net bir şekilde derecelendirmesi söz konusu dönemde görülmemektedir. Ancak bu devirde çok zayıf olan rivayetlerin niteliklerini belirlemeyi sağlayan bazı veriler bulunmaktadır. Örneğin Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) ilim meclisinde geçen bir diyalog, çok zayıf nakillerin nitelikleri konusunda yapılan ilk detaylı açıklamalardan biridir. İbn Mehdî'nin aktardığına göre, hangi koşullarda bir râvîden hadis nakletmekten sakındığını sorusuna¹⁰ Şu'be'nin verdiği yanıt şöyledir:

"Ma'ruf kişilerden çok sayıda ma'ruf olmayan rivayetler nakleden, sıkça hata yapan, yanlış olduğu konusunda ittifak bulunan bir hatada ısrar eden ve diğerlerinin fikir birliğine rağmen kendini söz konusu hatadan ötürü suçlamayan ve yalancılıkla itham edilen kimselerin hadisi terk edilir. Bunlar dışındakilerden rivayet ederim."¹¹

⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tebyînü'l-'aceb bimâ verede fi şehri receb*, nşr. Târik b. Avadillah b. Muhammed (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 23. Zayıf hadisle fezaîl konusunda amel edilebileceğini savunan diğer âlimlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Abdülkerim b. Abdillâh b. Abdurrahman, *el-Hadîşü'd-â'if ve hükümü'l-ihticâc bih* (Câmi'âtü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1402), 235-237.

⁸ Ebü Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* (İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1403), 29; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/522-523.

⁹ Ebü Abdillâh Muhammed eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358), 461-462.

¹⁰ İbn Mehdî, bu soruyu kendisinin mi yoksa bir başkasının mı sorduğunu anımsayamamaktadır. Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'i'l-kebir*, nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404), 1/13.

¹¹ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'i*, 1/13; Ebü Muhammed Abdurrahman er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâ'irati'l-Meârifü'l-Osmâniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371), 2/32.

Alıntıyı konumuzla ilintili hâle getiren “terk” ifadesidir. Bilindiği gibi çok zayıf rivayetlerin ayırıcı niteliği zayıflıklarının giderilemez olması ve nihayetinde terk edilmeleridir. Alıntıda tasvir edilen kimselerin bulunduğu senedler, nakledilmesi uygun olmayan rivayetler sınıfına girmektedir.

Diyalogda dikkat çeken başka bir nokta ise meselenin râvi üzerinden tartışılmasıdır. Zira konuşmanın odağı zayıf hadislerin nitelikleri veya nakledilmesi mahzurlu olan rivayetler olmadığından mervî üzerinde değildir. Böyle bir tercihin nedeni, muhaddislerce geliştirilen tashih-tazîf sisteminde ricâl tenkidinin önemli bir yere sahip olmasıdır. Zira onlara göre râvilerin güvenilirliği naklin sıhhatinin temel şartları arasında yer alır. Bu nedenle erken dönemde şiddetli zayıf hadisin niteliklerini belirlemeyi sağlayacak verilerin, râvilerin niteliklerine dair beyanatlardan oluşması bahsedilen anlayışın tabii bir neticesi olarak değerlendirilmelidir.

Soruyu yanıtlayan Şu'be, cerh-ta'dîlin bir ilim olarak tesis edilmesini sağlayan kişidir; cevabı duyup aktaran ise Şu'be'nin öğrencisi ve bir sonraki neslin önde gelen münekkitlerinden olan İbn Mehdî'dir. Açıklamanın önemi, bu bağlamda daha da artmaktadır. Şu'be'nin yanında yetişen İbn Mehdî,¹² mezkûr cevabı onun tesis ettiği ricâl tenkit meclisinde duymuş olmalıdır. Dolayısıyla söz konusu soru, ricâl tenkit faaliyetlerinin yeni bilimsel nitelik kazandığı bir zaman diliminde, metrûk râvilerin belirlenmesine dair kapsamlı cevap arayışının yansıması olarak ortaya çıkmıştır.

Ricâl tenkit ilminde râvileri “hatalı rivayetleri dışındaki hadisleriyle ihticâc edilen sikalar”, “teferrüd ettikleri değil de sikaların rivayetlerine muvafık hadisleriyle ihticâc edilenler” ve “her hâlükârda rivayetleri alınmayanlar” şeklindeki üçlü bir kategoriye ayırmak mümkündür.¹³ Şu'be üçüncü grubun rivayetlerinin terk edilme nedenlerini belirtmektedir. Terkedilen/reddedilen rivayetler de şiddetli zayıf hadis olduğu için yukarıda alıntılanan açıklama konumuzla ilgili olmaktadır. “Ma'ruf kişilerden çok sayıda ma'ruf olmayan rivayetler nakleden” diyerek Şu'be, hadis naklinde meşhur kişilerden başkalarının nakletmediği ferd rivayetleri aktarmayı, kişiyi itham altına sokan bir olgu olarak değerlendirmekte ve o kişiden hadis nakletmemektedir. Yine Şu'be'nin başka bir yerde “meşhur râvilerden meşhur rivayetler nakleden kişilerden hadis alınmasını” tavsiye etmesi de aynı doğrultuda koyduğu bir kuraldır.¹⁴ Nakilde sık sık hata eden kişinin zabt vafına; muaraza sonucunda hatalı olduğu kesin olan ve hatasını kabul etmemekte ısrar eden kişi ile yalancılıkla itham edilen kimselerin ise adâlet vasıflarına hale geldiği için rivayetleri alınmamaktadır.

Yukarıda alıntılanan metinde, hangi koşullarda bir râviden hadis nakletmekten sakındığı sorusuna cevaben, terk edilen râvilerin özellikleri açıklanmıştır. Dolayısıyla zikredilen açıklamayı, tüm çok zayıf rivayetleri kapsayan bir açıklama olarak değil de metrûk râvilerle ilgili küllî bir kaide vaz' etmeye yönelik bir değerlendirme şeklinde görmek daha doğru olacaktır. Esasında bu durum erken dönemin bir özelliğidir. Zira erken dönemde meselelerin bütün boyutlarıyla ele alındığı söylenemez. Bu nedenle Şu'be'ye göre çok zayıf olarak kabul edilmesi gereken başka rivayet türlerinin olup olmadığının da incelenmesi gerekir. Tedlîs yapmayı bir tür yalan addederek¹⁵ bu konuda sert bir tavır benimseyen Şu'be, râvilerin tedlîs yaptığı rivayetleri reddeder.¹⁶ Hatta öğrencilerini bir rivayeti alırken hocalarını

¹² İbn Mehdî'nin Şu'be'nin yanında yetiştiğiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 391.

¹³ Benzer bir kategorize için bk. Humûd Nâif ed-Debbûs, “Muştalahu'l-ĥadîsi'l-metrûk inde'l-muĥaddîsin ve alâkatuhû bi'r-râvi'l-metrûk”, *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyyeti'd-Düveliyye* 5/3 (2021), 275.

¹⁴ Ebû Hafs Ömer İbn Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-şikât mimmen nuķile anhümü'l-'ilm* (Küveyt: ed-Dârü's-Selefiyye, 1404), 112.

¹⁵ Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/107.

¹⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Telĥîşü'l-ĥabîr fi tahrici'l eĥâdisi'r-râfi'l-kebir* (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 2/432. Tedlîsle ilgili ağır ifadeleri için bk. Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410), 2/780.

durdurup (İkâf) semâ edip etmediklerini sormalarını tembihler.¹⁷ İhtilat gibi nedenlerle hata bulunan nakilleri de almaz.¹⁸ Kaydedilen bilgilerden, Şu'be'nin nakledilmemesi gereken rivayetlere hata bulunduğu kesin olan nakilleri de dâhil ettiği anlaşılmaktadır.

Etbâü't-tâbiîn döneminin kurucu münekkitleri arasında yer alan diğer bir isim olan Süfyân es-Sevrî ise, hadis uydurma ve çok hata yapmanın rivayetin terkine sebep olduğunu vurgulamıştır.¹⁹ Ayrıca hatadan kimsenin kurtulmadığını belirten Sevrî: "Kişide hıfz baskın ise hâfızdır; (râvide) baskın olan hata ise terk edilir."²⁰ diyerek Şu'be'nin dile getirdiği sıkça hata etme meselesini "baskın olma" ölçüsüyle netleştirmiştir. Böylece hatası doğrusundan fazla olan râvilerle ait nakiller terk edilecek, bir diğer ifadeyle şiddetli zayıf kategorisine dâhil edilebilecektir.²¹

Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) rivayetleri metrûk olan kişilere dair nakledilen açıklama, tespit edebildiğimiz kadarıyla, en kapsamlı ikinci açıklamadır:

"Şu dört kişiden hadis alınmaz: Râviler arasında en çok rivayet eden olsa da sefahatini ilan eden sefihîn, bid'atinin propagandasını yapan bid'atçinin, her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan uydurmasa da insanlarla konuşurken yalan söyleyenin ve ne rivayet ettiğini bilmeyen ibadet ve fazilet sahibi bir kimsenin."²²

Ayrıca Mâlik b. Enes'in: "Ehli bid'atin hiçbirinden ilim alınmaz, hadis öğrenciliğiyle ve ilim ehlinin meclislerine iştirakle tanınmayan kişiden ilim alınmaz." şeklindeki ifadeleriyle kimlerden hadis alınmayacağına dair ilavelerde bulunmaktadır.²³ Zikredilen nazarî izahlar; sefihe, dâî olan bid'atçıye,²⁴ gündelik hayatta yalan söyleyene, adâlet sahibi olmakla birlikte ne naklettiğini bilmeyene ve hadis talebeliğiyle bilinmeyen kimseye ait hadislerin de alınmaması gerektiğini göstermektedir.

Dönemin ricâl tenkit âlimlerinden olan Abdullah b. Mübârek; rivayetinde hata yapan ve hatasından dönmeyen, yalan söyleyen, bid'atinin propagandasını yapan ve rivayetini ezberlemediği halde hafızasından rivayete kalkışan râvilerden hadis alınmayacağını belirtmektedir.²⁵ Bu açıklamada diğer münekkitlerin izahlarına ek olarak; ezberlemediği halde hafızasından rivayete kalkışan kişiye ait hadislerin alınmaması gerektiğinden bahsedilmiştir.

Etbâü't-tâbiîn döneminin ikinci kuşak münekkitlerinden İbn Mehdî'nin: "Üç kişiden hadis alınmaz: Yalancılıkla itham olunan, bid'atinin dâîliğini yapan, rivayetlerindeki hatası doğrusundan fazla olan."²⁶ şeklindeki ifadesi, metrûk rivayetlerle ilgili münekkitler arası bazı görüş ayrılıklarına dair bilgiler içermesi sebebiyle irdelenmesi gerekmektedir. Şu'be'nin konuyla ilgili anlayışına hâkim olan İbn Mehdî, ondan farklı olarak bid'atçı râvi konusunu

¹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 7/216.

¹⁸ İbn Hacer, *Telhîşü'l-habîr*, 2/432. Örneğin Osman b. Umeyr'in ihtilat ettiği (ö. yk. 150) görünce rivayetlerini almamaktadır. Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddişîn ve'd-ḡu'âfâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412), 2/95.

¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/21; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/144.

²⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/143.

²¹ İfadede geçen "hâfız" teriminin yorumlanması gerekmektedir. Çünkü mutlak kullanımından hareketle hıfzın baskın olması yani isabet oranının hatadan fazla olması râvinin mutlak manada zabt sahibi olması için yeterli değildir. Örneğin doğru oranı yüzde elli beş olan bir râvide her ne kadar doğruluk oranı baskın olsa da mutlak manada zabtın sağlam olduğu iddia edilemez. Bu nedenle "hâfız" diyerek zabt vasfını tamamen kaybetmediğini ifade etmiş olmalıdır.

²² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 2/32; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/93.

²³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1423), 1/12; Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed el-Makkarî, *Nefḥü't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥatîb*, nşr. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1388), 2/507.

²⁴ İmam Mâlik'in mutlak olarak bid'atçıden rivayet alınmaz ifadesiyle dâî olan bid'atçıden hadis alınmaz ifadeleri arasında tenâkuz bulunmaktadır. Mâlik'in bu konudaki görüşü uygulamadan hareketle dâî olan bid'atçıden hadis alınmayacağı şeklinde tespit edilmiştir. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 228.

²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/154.

²⁶ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Ḍu'afâ*, 1/13.

gündeme getirmiş ve dâî olan bid'atçilerin rivayetinin alınmamasına yönelik bir yaklaşım benimsemiştir. Mezkûr kanaatiyle de hocası Şu'be'den ayrılmıştır.²⁷ Bahsi geçen ayrılıkları bid'atçı bir râvinin rivayetinin terk edilip edilmeyeceğiyle ilgili hicrî ikinci asırda yoğun bir tartışmanın yaşandığını göstermektedir.

Yukarıdaki bilgilere göre hangi münekkidin hangi şart veya şartları dile getirdiğini görmek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

Tablo 1: Münekkitler ve rivayetlerin terk edilmesiyle ilgili dile getirdikleri kriterleri

Rivayetin Terkine Dair Kriterler	Şu'be	Sevrî	Mâlik	İbnü'l-Mübârek	İbn Mehdî	Yahyâ el-Kattân	Şâfiî
Ma'ruf/bilinen şahıslardan ma'ruf kişilerin bilmediklerini aktaranın	✓						
Hadis talebeliğiyle bilinmeyen kişinin			✓				
Çok hata yapan	✓						✓
Çok hata yapan ve hatası doğrusundan fazla olan		✓			✓		
Çok hata yapmakla birlikte hatası doğrusundan fazla olmayan						✓	
Yalancılıkla itham edilenin	✓	✓	✓	✓	✓		
Gündelik hayatta yalan söyleyen			✓				
Hatasından dönmeyen ve hatasında ısrar edenin	✓			✓			
Sefahatini ilan eden sefihin			✓				
Bid'atinin propagandasını yapan bid'atçinin			✓	✓	✓		
Ne rivayet ettiğini bilmeyen salih kimsenin			✓				
Rivayetini ezberlemediği halde ezberden rivayet edenin				✓			

Usul kaidelerinin vaz' edilmesinde kilit bir dönem olan hicrî ikinci asırla ilgili önemli bir hususun dile getirilmesi gerekmektedir. Dönemin karakteristik yönlerinden biri yukarıda da değinildiği gibi uygulanan kuralların efrâdını câmi bir şekilde ifade edilmemesidir. Bahsedilen hususiyetinden dolayı bir âlim tarafından belirtilen bir kuralın bir diğer münekkit tarafından dile getirilmemesini, söz konusu görüşün ona göre makbûl olmadığı yönünde yorumlamada acele edilmemelidir. Nitekim böyle bir yorum yapabilmek için ya ilgili âlimin açık bir ifadesi ya da onun uygulamasından çıkarılmış bir kanıt tespit edilmelidir. Dolayısıyla yukarıda belirtilen metrûk râvilerle ilgili kusurları, aksine bir delil bulunmadıkça ve konuyla ilgili bir görüş ayrılığı olmadıkça dönemin bir anlayışı olarak yorumlamanın daha isabetli olduğunu düşünmekteyiz. Örneğin, yukarıdaki tabloya dayanarak Yahya el-Kattân'ın yalancılıkla suçlanan bir kişiden hadis almayı kabul ettiği sonucuna varmak yanıltıcı olur. Zira Yahya el-

²⁷ Şu'be'nin Ehl-i bid'at olan râvilerin rivayeti hakkında; doğru sözlü olmaları durumunda Ehl-i bid'atten hadis nakledilmesinde bir sakınca olmayacağı görüşüdür. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğusu*, 158-159.

Kattân'ın bu tür râvileri eleştirmesi, yalancılığın bir cerh nedeni olarak kabul ettiğinin kanıtıdır.²⁸ Dahası, yalancılıkla suçlamanın cerh nedeni olduğu hususunda münekkitler arasında bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Yukarıda verilen bilgilere göre hicrî ikinci asırda hadis uyduran, hadis uydurmakla itham edilen, gündelik hayatta yalan söyleyen, sefih olan, hadis alanında tanınan kişilere ait olduğu bilinmeyen rivayetleri nakleden, hatalı olduğu kesin olan ve hatasını kabul etmeyen, sıkça hata yapan, kelimelerin anlamına vâkif olmadığı için hata yapan, -ihtilâflı olmakla birlikte- bid'at ehline mensup olan kişilerin rivayetleriyle tedlîs, ihtilât gibi nedenlerle kusur bulunan rivayetlerin terk edilmesi gerektiği, bir diğer ifadeyle şiddetli zayıf olduğu konusunda teorik bir çerçeve çizilmiştir. Zikredilen kusurların çoğu adâlet kriteri içerisinde görülebilecek niteliktedir. Adâletle ilgili şartlar ya bulunur ya da bulunmaz; dolayısıyla adâletle ilgili kriterler için ara bir seviye, diğer bir deyişle gri ton belirlenemez. Bu nedenle adâlet kriterini taşımayan bir râvinin rivayeti doğrudan şiddetli zayıf rivayet grubuna dâhil edilir. Yine hatalı olduğu tespit edilen bir nakil de çok zayıf hadis grubunda yer alır.

Ehl-i bid'at râviye ilaveten tartışmalı olan bir diğer husus çokça hata yapan râviye ilgilidir. Yukarıda da değinildiği üzere Sevrî ve İbn Mehdî gibi bazı münekkitlerce sıkça hata yapan râvinin rivayetinin ne zaman terk edileceğiyle ilgili "hatası doğrusundan fazla olma" ölçüsü getirilmiştir. Ancak bu ölçünün söz konusu dönemde herkes tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar konuyla ilgili açıklamasına rastlanmasa da yaptığı ricâl değerlendirmelerinden hareketle Yahyâ el-Kattân'ın çok hata yapmakla birlikte hatası doğrusunu aşmayan kişileri de metrûk olarak değerlendirdiği çıkarımında bulunulmuştur.²⁹ Mezkûr bilgiye göre, Yahyâ el-Kattân "çok hata yapmakla birlikte hatası doğrusunu aşmayan kişilerin" rivayetlerini çok zayıf olarak görürken; Sevrî ve İbn Mehdî böyle bir kişinin rivayetini doğru sayısını aşmadığı için za'fî şiddetli olarak değerlendirmemektedir. Bu ise Yahyâ el-Kattân'ın en azından bu konuda müteşeddid bir âlim olarak telakki edilmesini gerektirmektedir.³⁰ Tartışmanın bir diğer tarafında ise İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) yer alır. O, hatadaki oran konusunda daha ileri bir aşamaya gitmiştir. Onun yaklaşımına göre hatası doğrusundan fazla olan râvinin rivayetleri her ne kadar helal ve haram konularında delil olarak kullanılmasa da terğîb, terhîb, zühd ve âdâb konularında yazılabilir. Bu açıklamasına göre hatası, doğrusundan fazla olan râviye ait rivayetlere yapılacak muamele içerik merkezli belirlenmekte ve isimleri geçen münekkitlerce çok zayıf olarak değerlendirilen rivayetler fezâil konusunda kullanılabilir alana çekilmektedir. Hatta o, İbn Mehdî'den alıntılanan hatasının baskın olması halinde râvinin rivayetinin alınmayacağına dair sözü, "Yani rivayetleriyle ihticâc edilmez." diyerek kendi anlayışına uygun bir şekilde yorumlamaktadır.³¹ Ancak söz konusu naklin ilk geçtiği kaynaklarda ve diğer eserlerde böyle bir yoruma rastlanmamaktadır.³² Netice itibarıyla erken dönemde çok hata yapma ölçüsüyle ilgili üç farkı yaklaşım bulunmaktadır: Yahyâ el-Kattân'ın hata oranı doğru oranını geçmemekle birlikte fazla olan kişilerin rivayetlerinin terk edilmesi gerektiği kanaatinde olduğu söylenmiştir. Sevrî ve İbn Mehdî tarafından bahsedilen oran daha yukarı çekilmiş ve hatası doğrusundan baskın olan râvinin rivayetinin terk edilmesi gerektiği görüşü savunulmuştur. İbn Ebî Hâtim ise hatası baskın olan râvilerin bile rivayetlerinin fezâil konusunda alınabileceğini söyleyerek bu tür râvilere ait rivayetleri çok zayıf hadis kategorisinde görmemiştir. Zikredilen üç görüşü somutlaştırmak için şöyle bir örnek verilebilir: Hata oranı yüzde kırk beş olan bir râvinin rivayeti ilk görüşe göre şiddetli zayıf iken ikincisine göre şiddetli zayıf hadis kategorisinde yer almaz. Yine hata oranı yüzde altmış olan bir râviye ait rivayet ikinci görüşe göre şiddetli zayıf

²⁸ Bu tür değerlendirmeleri için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 359 vd.

²⁹ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saîd (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407), 1,105.

³⁰ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/112.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/38.

³² Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Kitâbü't-Temyîz (Menhecü'n-naqd inde'l-muhaddîşîn neş'etühû ve târihuhû ile birlikte)*, nşr. Muhammed Mustafa el-Azâmî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1410), 15.

iken; üçüncü görüşe göre böyle bir râvinin rivayeti şayet fezâil konusunda ise kabul edilir. Söz konusu görüşüyle İbn Ebî Hâtim'in oldukça mütesâhil bir tavır sergilediği vurgulanmalıdır.

1.2. Erken Dönemde Hadis Sınıflandırmasında Bir Tür Olarak Çok Zayıf Hadis

Çok zayıf hadisler hakkında ilgi çeken bir başka nokta, söz konusu grubun hadis sınıflandırmasında bir tür olarak ne zaman belirtildiği meselesidir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* adlı eserinde yer alan hadis çeşitleri konusundaki ifadeleri birleştirildiğinde, onun sınıflandırmasında çok zayıf hadisin bir kategori olarak yer aldığı söylenebilir. Nitekim o, eserinde sahih, sahihe benzeyen (şibhuhû), sahihe yakın (yukâribihû), sâlih ve şiddetli zayıf rivayetlerin bulunduğunu belirtir.³³ Terminolojinin net bir şekilde yerleşmediğinin belirgin bir örneği olan mezkûr sınıflandırmada, zayıf hadisin iki gruba ayrıldığı ve za'fı şiddetli hadislerin durumlarının açıklanması yoluyla özel bir muameleye tâbi tutulduğu açıkça görülmektedir.³⁴ Ayrıca "bu hadis bize göre bâtildir" diyerek³⁵ hükmünü açıkladığı hadisler arasında uydurma olduğuna hükmettiği rivayetin de yer alması; mevzû nakilleri za'fı şiddetli hadisler kategorisinde değerlendirdiği şeklinde yorumlanabilir. Bu yoruma göre mevzû rivayetler zayıfın içerisinde yer alır.

Hadis taksiminde şiddetli zayıf hadisin nerede durduğunu görmek amacıyla araştırılması gereken bir diğer sınıflandırma Hattâbî'ye aittir. Zira onun: "Hadis; sahih, hasen ve sakîm (zayıf) olmak üzere üçe ayrılır." sözü³⁶ hadis usulü literatüründe sıkça atıfta bulunulan ve eserlerin muhtevasının seyrini tayin eden bir ifade olmuştur.³⁷ "Sakîm'e (zayıfa) gelince bunlar kendi içerisinde derece derecedir ve en şerlisi mevzudur..."³⁸ ifadesi ise onun uydurma rivayetleri zayıf kavramının içerisine dâhil ettiğini ve en zayıf rivayet olarak değerlendirdiğini gösterir. Hattâbî'nin bir hadisin sahih olabilmesi için râvilerin âdil olmasını şart koştuğu hatırlandığında³⁹ mevzû hadisin zayıf içerisinde sayılması teorik olarak bir çelişki değildir. Bir diğer ifadeyle mevzû hadis, sahih hadis şartı olan adâlet kriterinin bulunmaması nedeniyle zayıf hadis grubuna dâhil olmaktadır. Kendi ifadesiyle en şerli zayıf olarak gördüğü ikinci grup ise maktûb diye adlandırdığı türdür. O mezkûr tabirle isnadı kalb edilen nakilleri kastettiğini belirtir. Başka bir eserinde ise söz konusu lafzı, bir hadise ait senedin başka bir

³³ İbn Dâse'den nakledilen: "[*es-Sünen*'de] sahih, sahihe benzeyen ve sahihe yakın hadisleri naklettim." ifadesi için bk. Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddişihâ ve zikru kutṭâniha'l-ulemâ' min ğayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 10/75. Eserinde sahih, şiddetli zayıf (vehen şedîd) zayıf ve sâlih hadislerin bulunduğu dair açıklaması için bk. Süleymân b. el- Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vaşfi Sünenihî*, nşr. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1417), 27. Bukâî'ye göre sahih ile sahih li-zâtihî, sahihe benzeyen ile sahih li-ğayrihî, sahihe yakın ile hasen li-zâtihî; sâlih ile de hafif zayıf hadis kastedilmiştir. Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/1005.

³⁴ Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ine aldığı hadis türleriyle ilgili açıklamalarının yorumları için bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-hadis İlmî)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 114-115.

³⁵ Ebû Dâvûd, "İcâre", 13 (No. 3450). Hattâbî'nin bâtil olarak nitelendirdiği rivayet, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) gerçekte söylemediği hâlde ona atfedilen bir nakildir. Detaylı bilgi için bk. Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 9/226.

³⁶ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Büstî, *Me'alimü's-Sünen*, nşr. Muhammed Râğib et-Tabbah (Halep: Matba'âtü'l-İlmiyye, 1351), 1/6.

³⁷ Nitekim hadis usulü eserlerine yön veren İbnü's-Salâh'ın kitabının girişten sonra ilk cümlesi bu ifadedir ve eserde sırasıyla sahih, hasen ve zayıf hadis konuları ele alınır. İbnü's-Salâh, *Muḥaddime*, 151.

³⁸ Metnin Arapçası şu şekildedir: فأما السقيم منه فعلى طبقات شرها الموضوع ثم المقلوب أعني ما قلب إسناده ثم المجهول. Veysel Özdemir tarafından bu ifade şu şekilde tercüme edilmiştir: "Sakîm (zayıf) ise üç sınıftır; bunların en kötüsü Mevzû, sonra Maktûb – ki bununla isnâddaki (râvîlerin yerlerinin) değiştirilmesini (takdîm-te'hîr) kastediyorum – daha sonra ise Mechûl'dür." Veysel Özdemir, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 69. Orijinal ifadede de "üç sınıf" ibaresinin geçmemesi; "alâ tabakât" ifadesinin tercüme edilmemesi sebebiyle söz konusu çeviri hatalıdır.

³⁹ el-Hattâbî, *Me'alimü's-Sünen*, 1/6.

metnin isnadı olarak gösterilmesi şeklinde açıklar.⁴⁰ Esasında bu da bir tür isnad uydurma olarak değerlendirilir. Son olarak bahsettiği rivayetler ise meçhul râvilerden gelen nakillerdir. Onun meçhulden kastının da meçhûlü'l-adâle ve meçhûlü'l-ayn olduğu belirtilmiştir.⁴¹ Hattâbî'ye göre şiddetli zayıf rivayetlerin yalnızca zikredilenlerden ibaret olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Üçlü hadis sınıflandırmasına dair ilk teorik açıklamalarından kabul edilen bu yaklaşıma göre çok zayıf hadisler, zayıf içerisinde mütalaa edilmiş ve zayıf hadis kategorisine ilk sırada mevzû, maktûbü'l-isnad ve meçhul râvilerle ait nakiller dâhil edilmiştir. Onun “en şerli zayıf” diye ifade ettiği mezkûr grupta isnadı muttasıl olmayan zayıf hadis çeşitlerinden birini kaydetmemesi bu tür rivayetleri çok zayıf hadis kategorisinde görmediğine işaret etmektedir. Bu husus göz önüne alındığında Melibârî'nin, Hattâbî'ye göre isnadı kopuk olan hadislerin başka tariklerden mahreci bilinmesi durumunda⁴² hasen hadis kategorisine gireceği; öte yandan metrûk ve meçhul râvilerin rivayetlerinin desteklenerek hasen seviyesine çıkamayacağı şeklindeki tespitinin yerinde olduğu belirtilmelidir.⁴³

Netice itibariyle mütekaddim dönemde zayıf hadislerin kendi içerisinde farklı derecelere ayrıldığına; çok zayıf grubun içerisinde mevzû, maktûb ve meçhul gibi nakillerin yer aldığına dair bazı ifadeler tespit edilmiştir. Ancak Ebû Dâvûd ve Hattâbî'nin açıklamalarında za'fi şiddetli rivayet grubunun çerçevesini net olarak çizen ifadelerle rastlanmamıştır. Ayrıca “en şerlisi” gibi tabirle ifade edilen söz konusu sınıf için özel bir terimin geliştirilmediği anlaşılmaktadır.

2. Klasik Dönem Hadis Usulü Literatüründe Çok Zayıf Hadis Mefhumu

İbnü's-Salâh öncesindeki hadis usulü çalışmalarında, çok zayıf hadislerle ilgili rivayetler ve bunların özellikleri üzerine bazı açıklamalar bulunsa da zayıf hadis ve derecelendirilmesi konusu sistematik bir şekilde işlenmemiştir.⁴⁴ Bahsedilen konulara mevcut usul eserinde ilk yer veren kişi İbnü's-Salâh'tır.

Hadis usulü eserlerinde hâkim olan yaklaşıma göre çok zayıf hadis, zayıf hadisin içerisinde mütalaa edilmiştir. Bu bağlamda, çok zayıf hadisi anlamak, zayıf hadisi bilmeye bağlıdır. Hadis terminolojisinin mantık kuralları çerçevesinde tanımlanmasına öncülük eden İbnü's-Salâh: “Sahih ve hasen hadisler için gerekli özellikleri/şartları taşımayan her bir hadis zayıftır.” diyerek söz konusu terimi ilk tanımlayan usulcüler arasında yer almıştır.⁴⁵ Zayıf hadis tanımı hakkında Nevevî⁴⁶ (ö. 676/1277), İbn Cemâa⁴⁷ (ö. 733/1333), Zerkeşî⁴⁸ (ö.

⁴⁰ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî, *A'lâmü'l-hadîş fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Al-i Su'ûd (Mekke: Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1409-1988), 1/111.

⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Ammâr Muhammed, *el-İmâm el-Hattâbî ve eşeruhu fî ulûmi'l-hadîş* (Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1410), 641.

⁴² Hattâbî, hasen hadisi; mahreci bilinen, râvileri meşhur olan, hadislerin çoğunu teşkil eden, âlimlerin çoğu tarafından kabul edilen, fukahânın geneli tarafından kullanılan hadis şeklinde tanımlar. el-Hattâbî, *Me'alim*, 1/6. Söz konusu tanıma göre münkatü' bir senedin, başka tariklerden mahrecinin bilinmesi hasen olarak değerlendirilmesini sağlar.

⁴³ Hamza Abdullah el-Melibârî, *Ulûmü'l-hadîş fî'd-âv'i ta'tbîkâti'l-mu'haddîşine'n-nukkkâd* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423-2003), 205.

⁴⁴ Örneğin bk. Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen el-Fârisî er-Râmhürmüzî, *el-Mu'haddîşü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404), 410; Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîş*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1397), 62; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 115, 135-137, 143-144, 148-151.

⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Mu'addime*, 188.

⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ en-Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik*, nşr. Nüreddîn 'Itr (Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413), 153.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî muhtaşar ulûmi'l-hadîşine'nebevî*, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406), 1/38.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *en-Nüket ala Mu'addimeti İbni's-Salâh*, nşr. Zeynülabidîn b. Muhammed (Riyad: Edvâü's-Selef, 1419), 1/389.

772/1370), İbn Kesîr⁴⁹ (ö. 774/1373) ve İbnü'l-Mülakkin⁵⁰ (ö. 804/1401) gibi âlimler de söz konusu görüşü benimsemektedirler. İbn Dakîkul'îd⁵¹ (ö. 702/1302), İbn Hacer el-Askalânî⁵² ve Sehâvî⁵³ (ö. 902/1497) gibi bazı usul âlimleri ise zayıf hadisi, hasen hadis şartlarını taşımayan rivayetler diye tanımlamaktadırlar. Onların tariflerinde daha titiz davrandıkları belirtilmelidir. Zira hasen hadis şartlarını taşımayan bir naklin sahlilik kriterlerini taşıması mümkün değildir.

Her iki tanımın da ortak noktası, Hattâbî tarafından yapılan üçlü hadis sınıflandırmasının etkisinde kalınarak sıhhat şartlarını taşımayan bütün rivayetlerin zayıf kategorisinin içerisinde değerlendirilmesidir. Ancak Zehebî sıhhat şartlarını taşımayan hadisleri zayıf, matrûh ve mevzû diye üçe ayırarak⁵⁴ zayıf hadis kavramının kapsamını daraltmış ve genel yaklaşımın dışına çıkmıştır.

Kaydedilen bilgilere göre hadis usulcileri, zayıf terimini her türlü zayıflığı içine alacak şekilde kullanmışlar ve sınıflandırmalarında za'fi şiddetli olan nakiller için özel bir kategori oluşturmamışlardır. İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb, çok hata etme gibi nedenlerle zayıf sayılan rivayetlerle irsâl, inkitâ' gibi gerekçelerle taz'îf edilen hadislerin aynı grupta ele alınması bazı riskleri içermektedir. Bu durumun, rivayetlerin desteklenerek bir üst kategoriye çıkabileceğini kabul eden metodolojide bazı yanlışlara neden olması, zayıf olan her rivayetin takviye edilerek hasen li-gayrihî seviyesine yükseltilebileceği şeklindeki yanlış yorumlara sevk etmesi kaçınılmazdır. İbnü's-Salâh'ın, çok zayıf rivayetler konusunu zayıf hadisler yerine hasen hadisler kısmında ele almasının ana sebebi, bu tür yanlışları engellemek amacı taşımaktadır.⁵⁵

İbnü's-Salâh'ın çok zayıf hadislerle ilgili görüşünü kavramak için Tirmizî'nin (ö. 279/892) hasen hadis tanımına veya ilgili ifadelerine odaklanmak gerekmektedir. Kanaatimizce onun ifadeleri, İbnü's-Salâh'ın çok zayıf hadis anlayışının kapsamını belirleyen açıklamalardan biri olmuştur. Ona göre hasen, isnadında yalancılıkla itham edilen bir kimsenin bulunmadığı, şâz olmayan ve başka tariklerden de nakledilen hadistir.⁵⁶ Dikkat çeken ilk nokta Tirmizî'nin, bir hadisin hasen olabilmesi için taşıması gereken vasıfları öncesidir. Bu bağlamda ittihâmü'r-râvî bi'l-kizb ve şâz olma gibi bir rivayetin reddedilmesini gerektiren ağır kusurların altını çizmektedir. Üzerinde durmamız gereken bir diğer husus ise daha sonraları hasen li-gayrihî diye ifade edilecek olan hasen türüyle ilgili teorik değerlendirmelerin hasen li-zâtihîden daha evvel yapılmasıdır. Kanaatimizce bunun ana sebebi; özgün vasıfları itibariyle değil, ancak diğer rivayetlerin desteğiyle⁵⁷ hasen düzeyine yükselebilecek rivayetler hakkında yanlışlığa düşme ihtimalinin bulunmasıdır.

İbnü's-Salâh'ın Tirmizî'nin tanımına dayanarak yaptığı şu izahlar onun açıklamalarını efrâdını câmi ağıyarını mâni tam bir tanım olarak kabul etmediğini göstermektedir:

⁴⁹ Ebü'l-Fidâ İmamüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bâ'ışü'l-ħaşîş şerhu İhtisârî Ulûmi'l-ħadîs*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433), 1/44.

⁵⁰ Ebü Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkin, *el-Muknî' fi ilmi'l-ħadîs*, nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' (Su'ûd: Dârü'l-Fevvâz li'n-Neşr, 1413/1992), 1/103.

⁵¹ Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh fi beyâni'l-işlâh*, nşr. Kahtan Abdurrahman ed-Dürî (Ürdün: Dârü'l-'Ulûm, 1428), 1/11.

⁵² Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Şalâh*, nşr. Rebî b. Hâdî Meymey (Riyad: Dârü'r-Râye, 1417), 1/491.

⁵³ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/126.

⁵⁴ Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed ez-Zehabî, *el-Mûkıda fi ilmi muştalâhi-ħadîs*, thk. Abdülfettâh Ebü Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1405), 33, 34, 36.

⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 178.

⁵⁶ Tirmizî hasen hadisi; senesinde müttehem bi'l-kizb râvî yer almaması ve şâz hadis olmamasının yanında başka tariklerden de benzerinin rivayet edilmesi olarak tanımlar. Tirmizî, "İlel" (el-İlelu's-sağır), 5/758.

⁵⁷ İbn Hacer bu durumu "li-şey hâric" diyerek ifade eder. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuħbe Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuħbeti'l-fiker fi muştalâhi ehli'l-eşer*, nşr. Nüreddin 'İtr (Dimaşk: Matba'âtü's-Sabâh, 1421), 65.

“Araştırma sonucunda hasen hadisin ikiye ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Birincisi: Senedinin râvileri arasında rivayet ehliyeti/yeterliliği tespit edilmeyen mestûr bir râvi yer alır. Ancak o, gaflet sahibi ve rivayetlerinde çok hatası olan, hadiste yalan söylemekle itham edilen biri de değildir; yani onunla ilgili bile bile hadiste yalan söylediği ve fâsık olmasına sebep olan bir husus belirlenmemiştir. Ayrıca hadisin metni bilinmektedir; çünkü aynı veya yakın anlamdaki bir hadis bir veya daha fazla tarikten rivayet edilmiş, böylece bu râvinin nakli, mütâbî rivayet sayesinde kuvvetlenmiştir. Bu sayede de şâz ve münker olmaktan çıkmıştır.”⁵⁸

İbnü’s-Salâh, Tirmizî’nin zikrettiği yalancılıkla itham edilme kusuruna ilaveten gaflet sâhibi olup çok hata yapma, fâsık olma gibi kusurları da zikretmekte, böylece diğer metrûk râvilere ait rivayetlerin de desteklenerek hasen konumuna yükselemeyeceğini belirtmektedir. İbnü’s-Salâh’ın çok zayıf hadislerle ilgili ortaya koyduğu yaklaşımın erken dönemin anlayışıyla örtüştüğü de vurgulanmalıdır.

İbnü’s-Salâh, zayıf hadisin iki mertebede olduğunu belirtmekle birlikte bu iki grubu adlandırmak üzere kavramlaştırma yoluna gitmemektedir.⁵⁹ Ayrıca İbnü’s-Salâh’ın kullandığı “لقوة الضعف” ifadesinden hareketle rivayetlerin zayıflık dereceleri ile ilgili istihlamların, hadis usulüne dair eserlerde ilk olarak hicrî VII. yüzyılda görüldüğüne dair tespit de isabetli değildir.⁶⁰ Zira zikredilen ifadenin bir terim olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Netice itibarıyla çok zayıf rivayet grubunu ifade etmek üzere bir terimin İbnü’s-Salâh tarafından kullanılmadığı müşahede edilmektedir.

Zehebî, çok zayıf rivayetleri ifade etmek üzere terim geliştiren ilk usul âlimleri arasında yer alır. O, Hattâbî’nin üçlü sınıflandırmasını aşarak hadisleri sahih, hasen, zayıf, matrûh ve mevzû olmak üzere beş ayrı kategoriye ayırır.⁶¹ Böylece Zehebî, Hattâbî’nin zayıf diye ifade ettiği rivayet grubu üç gruba ayırarak erken dönemde bir üst terim olarak kullanılan zayıfın kapsamı daraltılmıştır. Yaptığı şu izahla da zayıf hadisin hangi noktalardan matrûh ve mevzûdan ayrıldığına belirtmiştir:

“Zayıf hadis, hasen hadisten biraz daha düşük derecededir. Bu sebeple bazı râvilerin hadislerinin hasen derecesine ulaşmış olmaları hususunda tereddüt edilir. Şüphesiz [güvenilirlik açısından] orta seviyede (mütevassıt) olan birçok râvi[nin rivayetleri] bu mesabededir. Hasen’in son derecesi, zayıfın ilk mertebesidir. [Mezkûr türle] *Sünen*’lerde ve fakihlerin kitaplarında geçen ve râvileri İbn Lehî’a, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Ebû Bekir b. Ebû Meryem el-Hımsî, Ferec b. Fedâle, Rişdîn gibi metrûk olmayan kimselerin rivayetlerini kastediyorum.”⁶²

Alıntılan metin, zayıf hadisin kapsamının belirlenmesinde râvinin rivayet ehliyetinin tayin edici olduğunu göstermektedir. Yine Zehebî’nin zayıf hadis derecesinden düşük rivayetler olduğunu söylediği matrûh nakillerin râvilerinin, metrûk olduğunu belirtmesi;⁶³ mevzûyu da İslam kâidelerine aykırı olan ve râvileri kezzâb olan rivayetler diye tanımlaması⁶⁴ da diğer iki türün belirlenmesinde râvilerin merkezî bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. Tanımlamada yalnızca râvilerin eksene alınması, güvenilir râviler tarafından nakledilen ve şâz olarak adlandırılan hatalı rivayetlerin, zayıf hadisler içinde hangi kategoriye gireceğinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, Zehebî’nin sıhhat şartlarını karşılamayan rivayetleri titizlikle ayırma amacı taşıyan sınıflandırmasının eleştirilebilir yönlerinden biridir.

Zehebî tarafından çok zayıf sayılan hadislerden ilk grubu belirtmek üzere kullanılan matrûh aslen hicrî üçüncü yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁵ Ancak söz konusu lafzın

⁵⁸ İbnü’s-Salâh, *Muqaddime*, 178.

⁵⁹ İbnü’s-Salâh, *Muqaddime*, 178.

⁶⁰ Altıntaş, “Aşırı/Çok Zayıf Hadis”, 1054-1055, 1061.

⁶¹ ez-Zehebî, *el-Mûkâda*, 33, 34, 36.

⁶² ez-Zehebî, *el-Mûkâda*, 33, 34.

⁶³ ez-Zehebî, *el-Mûkâda*, 34, 35.

⁶⁴ ez-Zehebî, *el-Mûkâda*, 34.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel’in ma’mulün bih olmayan hadisler hakkında kullanımı için bk. Hâlid er-Rabât vd., *el-Câmi’ li ulûmi’l-İmâm Ahmed* (Feyyûm: Dârü’l-Felâh, 1430), 15/68. Müslim’in mutarrah şeklindeki kullanımı için bk.

kullanımı, bir değerlendirme lafzı olarak sınırlı kalmıştır. Zehebî ise matrûh terimini hadislerin sıhhatine göre sınıflandırmasında bir türü belirtmek üzere kullanmıştır. Ancak Zehebî'nin sınıflandırması çok kabul görmemiş ve daha ziyade onun kişisel metodolojisini yansıtan bir ayırım olarak kalmıştır.

Nevevî ve İbn Kesîr gibi klasik dönem hadis usulcülerinin genel itibarıyla İbnü's-Salâh'ın izahları çerçevesinde meseleyi ele aldıkları görülmektedir. Öte yandan İbn Hacer, hadisleri sıhhati açısından makbûl ve merdûd diye ikiye ayırarak sahih ve haseni de zayıf gibi tek bir kategoriye indirmiştir.⁶⁶ Rivayetlerin sıhhat açısından taksiminde İbn Hacer'in yaklaşımını benimsediği anlaşılan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî* isimli eserinde yer alan ve birbirine zıt gibi görünen ifadelerin, zayıf rivayetlerin taksiminde nasıl bir anlayışı benimsediği konusunda bazı belirsizliklere neden olduğu anlaşılmaktadır. Eserinin girişinde Hattâbî'nin, hadisin üçe ayrılması bağlamında kullandığı şu ifadeler, bu çerçevede öncelikle incelenmesi gereken ilk metindir:

“Çünkü o [yani hadis], ya makbûldür ya da merdûddur. Makbûl [hadis] kabul edilme şartlarını ya en üst düzeyde taşır ya da taşımaz. İlki sahihtir, ikincisi ise hasendir. Merdûd [hadisi] taksim etmeye gerek yoktur, zira [bu kategorideki hadislerin farklı] türleri arasında bir tercih söz konusu değildir.”⁶⁷

Alıntılıdığımız açıklamalarıyla Süyûtî, aslında Hattâbî'nin hadisi üçe ayırma gerekçesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İlk olarak makbûl hadislerin iki ayrı kategoriye ayrılma sebebini izah eder. Ardından merdûd hadisin neden benzer bir sınıflandırmaya tâbi tutulmadığı konusuna geçer ve buna gerekçe olarak; söz konusu rivayetler arasında tercih yapılmasını gerektirecek bir durumun olmamasını gösterir. Süyûtî'nin yukarıda iktibas ettiğimiz ifadelerine M. Avvâme: “Bilakis Hattâbî, [üçlü hadis taksiminin] ardından ‘Zayıflar derece derecedir ve en şerlisi uydurmadır...’” diyerek itiraz ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca M. Avvâme, Süyûtî'nin zayıf hadisin kendi içerisinde derecelere ayrıldığını ifade eden açıklamalarının geçtiği yerlere bakılmasını ister.⁶⁸ Esasında Süyûtî'nin yukarıdaki metnin devamındaki şu ifadeleri de M. Avvâme'nin itirazını destekler niteliktedir:

“Bu görüşe şöyle itiraz edilmiştir: [Merdûdun] farklı mertebeleri vardır. Nitekim onlar arasında -ileride açıklanacağı gibi- i'tibâr için elverişli olanı ve böyle olmayanı vardır. Dolayısıyla ilkinin diğerinden ayrılması gerekir.

Buna şöyle cevap verilmiştir: İtibâr için elverişli olan [rivayet], makbûl [hadis] kısmına dâhildir; çünkü o, hasen li-gayrihî sınıfındadır. Eğer bu hadise zatı itibarıyla bakılacaksa o, zayıf derecelerinin en üst kısmında yer alır.”⁶⁹

M. Avvâme'nin bakılmasını istediği *Tedribü'r-râvî*'deki yerlerin ilkinde Süyûtî, İbnü's-Salâh'ın zayıf hadisin farklı dereceleri olduğuna dair ifadesini: “Zayıf hadisin dereceleri râvilerinin zayıflığının şiddeti ya da azlığı dolayısıyla sahîh hadisi sıhhatinde olduğu gibi farklılık göstermektedir.” şeklinde izah eder.⁷⁰ Bu ifade hem zayıf hadisleri kendi içerisinde derecelere ayırdığını net bir şekilde göstermesi hem de kategorizinin râvilerin zayıflık durumuna göre yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu durumda *Tedribü'r-râvî*'nin mukaddimesindeki ifadelerle sonraki sayfalardaki sözler arasında nasıl bir uzlaşma sağlanacağı sorusunu gündeme getirir. Yazarın *el-Bahrü'llezî zehar* adlı eserinde kullandığı ifadeler, aslında bu ibareler arasında bir çelişki olmadığını göstermektedir. Yukarıda zikrettiğimiz itirazın söz konusu eserde daha açık bir ifadeyle yer verilmesi sayesinde mesele

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifin-Nizâmiyye, 1325), 9/148. İbn Mâkûlâ'nın kullanımını için bk. Ebû Nasr Ali b. Hibetillâh el-İclî İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* (Beirut - Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 1/34

⁶⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuḥbe*, 51.

⁶⁷ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/126.

⁶⁸ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/126, dp. 1.

⁶⁹ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/126.

⁷⁰ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/84.

vuzuha kavuşmaktadır. İtiraz eden kişi, makbûl hadis sahih ve hasen diye ikiye ayrıldığı gibi merdûd hadisin de i'tibar için elverişli olan ve olmayan rivayetler şeklinde sınıflandırılmasını istemektedir. Süyûtî ise zayıf hadisin kendi içerisinde derecelendirilmesine değil de böyle bir taksime karşı çıkmaktadır.⁷¹

Sonuç olarak klasik dönem usul eserlerinde çok zayıf hadislerle ilgili tartışmalar İbnü's-Salâh tarafından hasen hadis konusunda ele alınmıştır. Ancak o, söz konusu rivayet grubunu ifade etmek üzere özel bir terminoloji geliştirmemiş, bu görevi Zehebî üstlenmiştir. Zehebî'nin tasnifinde çok zayıf rivayetler, zayıf hadislerden farklı kategorilerde ele alınmış ve böylelikle, o güne dek var olan üçlü hadis taksimine yeni bir boyut kazandırılmıştır. Ancak İbn Hacer ve onu takip eden Süyûtî gibi usulcüler, sıhhatine göre hadisleri makbûl ve merdûd şeklinde ikiye ayırarak terimlerin kapsamını daha da genişletmişlerdir. Kanaatimizce zayıf hadislerin taşıdıkları kusurlara göre özel isimlerinin olması onları ayrıca özel bir kavram altında birleştirmeye gerek bırakmamıştır.

3. Çağdaş Dönem Hadis Araştırmalarında Zayıf Hadis Sınıflandırmasında Şiddetli Zayıf Rivayet

Modern dönem hadis araştırmalarında çok zayıf hadis grubunun kapsamının nasıl belirlendiği, bu grubu ifade etmek üzere özel bir terimde karar kılınıp kılınmadığını tespit etmek amacıyla Muhammed Ebû Şehbe (ö. 1983), Mahmûd et-Tahhân'ın (ö. 2022), Muhammed Avvâme, Abdülazîz el-Useyim, Mahmûd Saîd Memdûh ve Melîbârî gibi isimlerin taksimleri incelenmiştir.

Muhammed Ebû Şehbe, zayıf hadislerle amel konusunda klasik dönem ulemasına ait görüşlerden hareketle⁷² zayıf hadisleri, zayıflığı giderilebilen ve giderilemeyen olmak üzere iki temel kategoriye ayırmaktadır.⁷³ Esasında ayırımının temelinde, makbûl veya hasen li-gayrihî seviyesine yükseltilebilecek rivayetlerin belirlenmesi amacı yer almakta; bu da söz konusu sınıflandırmanın işlevsel bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ebû Şehbe'nin sınıflandırmasında çok zayıf hadisin, ikinci kategoride yer aldığı açıktır. Ancak hangi tür zayıflık sebeplerinin söz konusu kategoriye dâhil olduğundan bahsedilmemesi, Ebû Şehbe'nin yaklaşımında kapalı alanı teşkil etmektedir.

Muhammed Avvâme'nin ricâl tenkit terminolojisine dayalı sınıflandırması, hadis ilmindeki çalışmalarda dikkate değer bir konumda bulunmaktadır. Onun dörtlü kategorizasyonu iki farklı eserde tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1997) tarafından aktarılan şu sınıflandırmadır:

1. Mütâbî' veya Şâhidin Desteğiyle Zayıflığı Giderilebilen Rivayetler: Bunlar, "leyyinü'l-hadîs" veya "fîhi leyyin" (hadisinde gevşeklik vardır) gibi lafızlarla cerh edilen râvilerin naklettiği hadislerdir ve "müşebbeh" lafızıyla da ifade edilir. Çünkü bu tür nakiller bir açıdan zayıf, bir yönden de hasen hadise benzer; ancak hasen hadise daha yakındır.

2. Orta Derecede Zayıf Rivayetler: Bu tür nakillerin isnadında "zaîfü'l-hadîs" (hadisleri zayıftır), "merdûdü'l-hadîs" (hadisleri reddedilmiştir) ve "münkerü'l-hadîs" (hadisleri münkerdir) gibi ifadelerle cerh edilen râviler bulunur.

3. Şiddetli Zayıf Rivayetler: Bu gruptaki rivayetlerin senedinde müttehem bi'l-kizb ve metrûkü'l-hadîs olan râviler yer alır.

⁷¹ *Tedribü'r-râvi* adlı eserinde zayıfları aşırı zayıfından başlamak üzere şu şekilde sıralar: Mevzû, metrûk, münker, mu'allel, müdrec, maktûb, muztarib. Aslında bu sınıflandırmanın İbn Hacer'e ait olduğunu belirtir. *es-Süyûtî, Tedribü'r-râvi*, 2/126.

⁷² Zayıf hadislerle amel konusunda ulemâ tarafından ileri sürülen görüşler için bk. Muhammed Avvâme, *Hükümü'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'if beyne'n-nazariyye ve't-tatbikiyye ve'd-da'vâ* (Medine: Dârü'l-Yüsrâ, 1438/2017), 32 vd.; Fatih Çimen, *Klasik-Modern Tartışmalar Ekseninde Zayıf Hadis* (Ankara: İlâhiyat, 2022), 93 vd.

⁷³ Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Vasîf fi ulûm ve muştalahi'l-hadîs* (Mekke: Âlemü'l-Ma'rife, 1403/1982), 279.

4. Mevzû Rivayetler.⁷⁴

M. Avvâme, kendi eserinde Ebû Gudde'nin naklettiği sınıflandırmayı bazı değişikliklerle yeniden düzenlemiştir. İlk kategorinin ismini "az zayıflık içeren rivayetler" şeklinde güncellemiş, ikinci grup için "zaîfü'l-hadîs", "merdûdü'l-hadîs" ve "münkerü'l-hadîs" yerine "zayıf" ve "kesîru'l-galat" terimlerini tercih etmiş; üçüncü kategori için "tâlif" ve "hâlik" terimlerini zikretmiştir.⁷⁵ En önemlisi de zikredilen sınıflandırmayı cerh-ta'dîl lafızlarına göre yaptığını belirtmiştir. Ancak ikinci ve üçüncü kategorideki zayıf rivayetlerin uygulamadaki etkileri hakkında açıklama yapmamıştır. Taksimatında tartışılması gereken en önemli nokta, orta dereceli zayıf râviler için zikrettiği cerh lafızlarıdır. Ebû Gudde'nin Avvâme'den naklettiği ilk sınıflandırmada geçen "merdûdü'l-hadîs" ve "münkerü'l-hadîs"; kendi eserinde geçen "kesîru'l-galat" gibi terimler ağır cerh lafızlarıdır ve zikredilen kavramlarla nitelenen râvilere ait rivayetler çok zayıf olarak değerlendirilmektedir. Nitekim M. Avvâme'nin kendisi de "kesîru'l-galat"ın "fâhişü'l-galat"la aynı anlama geldiğini belirtmiştir.⁷⁶ Fâhişü'l-galat olan bir râvinin rivayetleri de terk edilir. Yine Avvâme'nin sınıflandırmasında eleştiriye açık başka bir husus, şâz gibi sika râvilere ait rivayetlerin hangi kategoriye dâhil edileceğinin belirtilmemiş olmasıdır. Bunun nedeni ise cerh lafızlarından hareketle söz konusu taksimin yapılmasıdır. Yine râvilerin adâlet ve zabt hususlarındaki kusurlarını esas alan bir sınıflandırma olduğu için de isnadında kopukluk bulunan zayıf hadisler bu kategoride kendisine yer bulamamıştır.

Abdülazîz el-Useyim'in tasnifi ise daha yalın görünmektedir. İlk kategori, en zayıf tür olarak kabul edilen ve kezzâb, vaddâ' gibi râvilerin yer aldığı nakillerdir; bunlar mevzû olarak adlandırılır. İkinci bölüm, isnadında yalancılıkla itham edilmiş veya zayıf ya da metrûk olduğu konusunda ittifak bulunan râvileri içerir. Söz konusu grupta ayrıca "zâhibü'l-hadîs" (hadis terk edilmiştir), "hâlik" (helâk olmuştur), "münker", "sâkıt" (rivayeti terk edilmiştir), leyse bi-şey (rivayette hiçbir değeri yoktur), za'if cidden (çok zayıftır) gibi ifadelerle tanımlanan kimseler bulunur. Bahsedilen gruptaki hadislerin zayıflığı, ilkinden bir derece daha hafif olmakla birlikte, hâlâ aşırı zayıf olarak kabul edilir. Son bölüm ise senedinde "seyyiü'l-hıfz" (hâfızası iyi değildir), "lehû evhâm" (rivayetlerinde hatalar bulunmaktadır), "yehimü" (rivayetlerinde yanılmaktadır), "müdelîs", "muhtelit" gibi râvilerin yer aldığı nakilleri içerir. Mezkûr kategori, diğerlerinden farklı olarak desteklenmesi halinde zayıflığı giderilebilecek rivayetleri barındırır.⁷⁷ Abdülazîz'in sınıflandırmasında, cerh terimlerinin belirleyici olduğu görülür ve M. Avvâme'nin sınıflandırmasına yönelik eleştirilerin bir kısmının onun için de geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim isnadı kopuk hadislerle şâz gibi sika râvilere ait olmakla birlikte hatalı bulunan rivayetlerin hangi gruba dâhil edilmesi gerektiği açıklanmamıştır.

Zayıfları üçlü sınıflandırmaya tâbi tutan bir diğer kişi Mahmûd Saîd Memdûh'tur. O zayıf hadisleri, cerh lafızları ve muhalefet durumuna dayanarak üç ana kategoriye ayırmaktadır: İlk grup zayıf, muzaaf, leyyini kapsarken ikincisi orta derece zayıflığı (mütevassitu'd-da'f) temsil eder. İsnadında seyyiü'l-hıfz, muztaribü'l-hadîs râvisi bulunan rivayetler söz konusu gruba dâhildir. Sonuncusu ise tâlif, isnadında müttehem bi'l-kizb bir râvinin yer aldığı vâhî ve mevzû rivayetten oluşur.⁷⁸ İlk grupta zabtı kısmen daha hafif kusurlu râviler yer alırken ikinci grupta isabet oranı ile doğruluk oranı birbirine yakın olan veya rivayetlerini çokça çelişkili nakleden râviler yer alır. Bu gruptaki râvilerin zabtı kusurludur. M. Avvâme gibi Memdûh da sınıflandırmasında "mütevassitu'd-da'f" olarak adlandırılan ikinci grubun işlevselliği ve şiddetli zayıflıktan ayrışma noktalarını açıklamaz. Yine ilk ve sonuncu grubu ifade etmek üzere özel bir kavram kullanmaması da taksimin bir diğer noksanlığı olarak görülmelidir.

⁷⁴ Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1392), 100-101, dp. 2; Avvâme, *Hükümü'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'if*, 33.

⁷⁵ Avvâme, *Hükümü'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'if*, 32.

⁷⁶ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 3/306, dp. 4.

⁷⁷ Abdülazîz b. Abdîrrahman b. Muhammed el-Useyim, "Taḥkîku'l-kavli bi'l-amel bi'l-hadîsi'd-da'if", *Mecelletü'd-Dirâseti'l-İslâmiyye* 67, 68 (1405), 22.

⁷⁸ Mahmûd Saîd Memdûh, *et-Ta'rif bi evhâmi men kâsseme's-sünen ilâ şâhîh ve da'if* (Dübey [Dubai]: Dârü'l-Buhârî li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1421/2000), 1/ 75.

Gruplandırmanın temelinde cerh lafızları yerleştirildiği için de isnadı kopuk rivayetlerle sikaların hatalı rivayetleri sistemde kendisine yer bulamamıştır.

Zayıf hadis türlerini mervî isimlendirmesinden hareketle ayıran âlimler arasında Mahmûd et-Tahhân'ın meseleye yaklaşımını ortaya koyan ifadeleri şu şekildedir:

“Sahih hadisin farklı dereceleri olduğu gibi zayıf rivayetin de kendi içinde farklı seviyeleri bulunmaktadır. Zayıflık seviyeleri, râvilerinin şiddetli ve hafif zayıf olmasına bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bunlar arasında zayıf, zayıf cidden (aşırı zayıf), vâhî, münker vb. yer almaktadır. Zayıf türlerinin en kötüsü mevzû olandır.”⁷⁹

Zikredilen ifadeleriyle zayıf hadislerin derecelendirilmesi konusunda bir çerçeve sunan M. Tahhân, kategorize işleminin odağına râvilerdeki kusur düzeyini yerleştirir. Zayıflıklarının derecelerini belirtmek üzere bir sınıflandırma yapmayı tercih etmez. Ancak çok zayıf rivayetler arasında vâhî, münker ve mevzû türlerin yer aldığı ima eder. Böylece Tahhân zayıf hadislerin tamamını sınıflandıracak, ayırım noktalarını belirgin bir şekilde ortaya koyacak bir yöntemle meseleyi vaz' etmek yerine verdiği bazı örneklerle konuya değinmeyi tercih etmektedir. İsnadında inkitâ' bulunan zayıf rivayetlerin zayıflık seviyesine ise temas etmemektedir.

Zayıf hadisleri sınıflandıran bir diğer usul âlimi Melîbârî'dir. O, zayıf rivayetleri zayıflığı giderilebilenler ve giderilemeyenler diye sade bir ayrıma tâbi tutar. İlk grupta hatalı ve doğru olduğu henüz belirlenmeyen zayıf nakilleri sayar.⁸⁰ Zikredilen gruba, isnadında kopukluk nedeniyle zayıf addedilen mu'allak, müdelles, mürsel, münkatî' ve mu'dal hadisler dâhildir. Ancak münkatî' rivayetlerin, muttasıl senedle gelen bir rivayetle çelişmemesi veya ferd/garîb olmaması şarttır. Ayrıca söz konusu kategoride, metrûk olmayan ancak zayıf kabul edilen râviler tarafından nakledilen hadisler de bulunur; fakat bu râvinin ilgili nakilde hatalı ve doğru naklettiğinin belirlenmemiş olması gerekir. Bu tür nakiller, hatalı olduğu tespit edildiği anda bahsedilen kategorinin dışına çıkar. Esasında başka tariklerden desteğinin bulunması durumunda da rivayetin hatasız olduğu ortaya çıkar ki böyle bir durumda zayıf kategorisinden çıkar. Zayıflığı giderilemeyen grupta ise hatalı bulunan illetli (kusurlu) rivayet yer alır. Bu rivayetlerin isnadının muttasıl veya münkatî' oluşu; sika veya zayıf râviler tarafından aktarılmış olması önemsizdir. Ayrıca mezkûr kategoride hadis uydurduğu tespit edilen râvilerin aktardığı rivayetler de yer alır.⁸¹

Melîbârî'nin zayıflık derecesini; zayıflığı hafif, orta ve şiddetli olanlar şeklinde değil de zayıflığı giderilebilenler ve giderilemeyenler şeklinde ayırması işlevsel bir sınıflandırmayı önceliğini göstermektedir. Taksiminde dikkat çeken önemli detaylardan biri muttasıl senedle sika râvilerce aktarılsa bile hatalı olduğu belirlenen rivayetlerin ikinci gruba dâhil edilmesidir. Vurgulanması gereken bir diğer husus ise isnadında kopukluk bulunan zayıf türlerine de gruplandırmasında yer vererek kapsamlı bir tasnif yapmasıdır. Kapsamlılığı ve işlevselliğinin yanı sıra sika râvilerle ait hatalı rivayetleri bile konu edinmesi sebebiyle Melîbârî'nin sınıflandırmasını özellikle dikkate değer kılmaktadır.

Sonuç olarak günümüz hadis araştırmalarında zayıf hadisler, genel itibarıyla ricâl tenkit terminolojisi ve zayıflık nedenleri dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Araştırmacılar arasında herkesin ittifak ettiği bir terminolojiden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Özellikle ricâl tenkit lafızları merkeze alınarak yapılan ayırım birçok eksiklikleri barındırması nedeniyle tercih edilebilir konumda değildir.

⁷⁹ Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru muştalâhi'l-ḥadîş* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417), 32.

⁸⁰ Rivayetin başka bir nakille desteklenmesi durumunda rivayetin hatalı olmadığı tespit edilmiş olur.

⁸¹ el-Melîbârî, *Ulûmü'l-ḥadîş*, 190.

Sonuç

Hicrî ikinci yüzyılda zayıf hadislerin derecelendirilmesine dair açık bir teorik ayırım bulunmamakla birlikte dönemin düşünce yapısında böyle bir sınıflandırmanın var olduğunu kanıtlayan bazı karineler tespit edilmiştir. Bazı münekkitlerce rivayetleri fikhî konularda delil olabilecek yeterlilikte olmayan râvilerin ikiye ayrılması, bazı mürsel rivayetlerin takviye edilerek delil olarak kullanılmasına yönelik metodolojinin geliştirilmesi zayıf rivayetlerin derece açısından tek bir kategoride mütalaa edilmediğini gösteren önemli bulgulardır. Dolayısıyla erken dönemde zayıf hadislerin kendi içerisinde derecelendirilmesi meselesinin, tesâhül ve zayıf hadislerin takviyesi bağlamında gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu tespit ise çağdaş dönemde zayıf rivayetlerin, zayıflığı giderilebilen ve giderilemeyenler diye ikiye ayıran düşüncenin temellerinin aslında hicrî ikinci yüzyılda atıldığı sonucuna götürmektedir. Zira zayıflığı giderilebilen nakiller diye ifade edilenler, en genel anlamıyla bazı niteliklere sahip rivayetlerin desteklenerek zayıflığının ortadan kalkmasından ibarettir. İbn Hacer gibi âlimlerce savunulacak olan za'fî şiddetli olmayan rivayetlerle belli şartlar altında fezafl konularında amel edilebileceğine dair anlayışın temelinin de yine hicrî ikinci asırda atıldığı görülmüştür.

“Çok zayıf hadislerin nitelikleri nedir?” sorusunun cevabını hicrî ikinci asırda belli ölçüde verildiği belirtilmelidir. Ancak söz konusu dönemin karakteristik yönlerinden biri olan efrâdını câmi bir şekilde uygulanan kuralların ifade edilmemesinden dolayı bazı yorumlamalarda acele edilmemesi gerektiği vurgulanmalıdır. Bununla birlikte zikredilen devirde hadis uyduran, hadis uydurmakla itham edilen, gündelik hayatta yalan söyleyen, sefih olan, hadis alanında tanınan kişilere ait olduğu bilinmeyen rivayetleri nakleden, hatalı olduğu kesin olan ama hatasını kabul etmeyen, sıkça hata yapan, kelimelerin anlamına vakıf olmadığı için hata yapan, -ihtilâflı olmakla birlikte- bid'at ehline mensup olan kişilerin rivayetleriyle tedlîs, ihtilâf gibi nedenlerle kusur bulunan rivayetlerin terk edilmesi gerektiği genel olarak dile getirilmiştir. Başka bir ifadeyle yukarıda sıralanan kusurları şiddetli zayıfın sebepleri olduğu konusunda teorik bir çerçeve çizilmiştir. Bahsedilen kuralların “çok zayıf rivayetlerin nitelikleri nedir?” sorusu üzerinden değil de “hangi râvilerin rivayetleri alınmaz?” sorusu üzerinden tartışıldığı görülmüştür. Bu durum, muhaddisler tarafından geliştirilen tashih-taz'îf sisteminde ricâl tenkidinin belirleyici bir konumda bulunmasıyla ilişkilendirilmiştir. Söz konusu devirde bir râvinin yaptığı hata miktarının ne orana ulaştığında çok zayıf olarak değerlendirileceği konusunda önemli görüş ayrılıkları yaşanmıştır.

Klasik hadis usulü eserlerinde hâkim olan yaklaşıma göre çok zayıf hadis, zayıf hadisın içerisinde mütalaa edilmiştir. Bunun temel nedenlerinden biri, Hattâbî gibi mütekaddim dönem üçlü hadis anlayışının etkisinde kalınarak sıhhat şartlarını taşımayan bütün rivayetlerin zayıf kategorisinin içerisinde değerlendirilmesidir. Söz konusu yaklaşım istisnalarından biri; sıhhat şartlarını taşımayan hadisleri zayıf, matrûh ve mevzû diye üçe ayırarak zayıf hadis kavramının kapsamını daraltan Zehebî'dir. Sonraki dönemde çok rağbet görmeyen Zehebî'nin sisteminde râvilerin merkeze alınarak terimlerin tanımlanması, şâz rivayetlerle münkati' hadislerin hangi grupta yer alması gerektiğine dair açıklamalarının bulunmaması sınıflandırmasının eksik taraflarıdır.

Modern dönem hadis araştırmalarında ise zayıf hadislerin cerh lafızları ve zayıflık nedenleri dikkate alınarak yapılan zayıf hadis adlandırmaları temelinde sınıflandırıldığı belirlenmiştir. Ricâl tenkit lafızlarını dikkate alarak yapılan sınıflandırmalarda sika râvilere ait hatalı rivayetlerle isnadı kopuk olan zayıf nakillerin hangi kategoriye dâhil edilmesi gerektiği konusunda bilgi yer almaması en önemli eksikliktir. Kapsamlılığı ve işlevselliğinin yanı sıra sika râvilere ait hatalı rivayetleri bile konu edinmesi sebebiyle Melîbârî'nin sınıflandırması tercihe şayan bulunmuştur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: KZ (%50), HİT (%50), Veri toplanması / Data collection: KZ (%50), HİT (%50), Veri Analizi / Data Analysis: KZ (%20), HİT (%80), Makalenin Yazımı / Writing up: KZ (%40), HİT (%60), Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: KZ (%40), HİT (%60).

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Abdülkerim b. Abdillâh b. Abdîrrahmân. *el-Hadîşü'd-â'îf ve hükümü'l-ihticâc bih*. Câmî'âtü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1402.
- Altıntaş, Fatma Betül. "Aşırı/Çok Zayıf Hadis: Tarihsel Bir Kavram Analizi". *Diyanet İlmî Dergi* LV, 4 (2019): 1047-63.
- Avvâme, Muhammed. *Hükümü'l-amel bi'l-hadîşü'd-â'îf beyne'n-nazariyye ve't-tatbîkiyye ve'd-da'vâ*. Medine: Dârü'l-Yüsrâ, 1438/2017.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyîb Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî. *Avnü'l-ma'bûd*. 15 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed el-Hatîb. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*. nşr. Ebü Abdillâh es-Sûrekî, İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed el-Hatîb. *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddîsihâ ve zikru kuṭṭâniha'l-ulemâ' min gayri ehlihâ ve vâridihâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-hadis İlmî)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Çimen, Fatih. *Klasik-Modern Tartışmalar Ekseninde Zayıf Hadis*. Ankara: İlâhiyat, 2022.
- Debbûs, Humûd Nâif. "Muştalâhu'l-hadîşü'l-metrûk inde'l-muḥaddîşin ve alâkatuhû bi'r-râvi'l-metrûk". *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyyeti'd-Düveliyye* 5/3 (2021), 270-290.
- Demenhûrî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün'im. "Nihâyetü't-ta'rîf bi aḥsâmî'l-hadîşü'd-â'îf". *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî* 1/9 (2021 1443), 253-280.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el- Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenihî*. nşr. Muhammed es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1417.
- Ebü Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Vasîṭ fî ulûm ve muştalâhi'l-hadîs*. Mekke: Âlemü'l-Ma'rife, 1403/1982.
- Fesevî, Ebü Yûsuf Ya'kûb. *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*. nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- Garyânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali. "er-Risâle fî aḥsâmî'l-hadîşü'd-â'îf". *Mecelletü'd-Dirâseti't-Terbeviyye ve'l-İlmiyye* 6 (2015), 253-280.
- Hattâbî, Ebü Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *A'lâmü'l-hadîs fî şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. nşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân Âl-i Su'ûd. Mekke: Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1409-1988.
- Hattâbî, Ebü Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Me'alimü's-Sünen*. nşr. Muhammed Râgîb et-Tabbah. 4 Cilt. Haleb: Matba'âtü'l-İlmiyye, 1351.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm. *et-Takyîd ve'l-îdâḥ limâ üṭliḳa ve uḡliḳa min Muḳaddîmeti İbni's-Şalâḥ*. nşr. Muhammed Râgîb et-Tabbâh el-Halebî. Haleb: el-Matba'âtü'l-İlmiyye, 1350.
- İbn Adî, Ebü Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Cemâa, Ebü Abdillâh Bedreddîn Muhammed. *el-Menhelü'r-revî fî muḥtaşar ulûmi'l-hadîşü'n-nebevî*. nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1406.
- İbn Dakîkûl'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed. *el-İktirâḥ fî beyâni'l-işṭilâḥ*. nşr. Kahtan Abdurrahman ed-Dûrî. Ürdün: Dârü'l-'Ulûm, 1428.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâ'irati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Şalâḥ*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Riyad: Dârü'r-Râye, 1417.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1423.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Şerhu'n-Nuḥbe Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuḥbeti'l-fiker fi muştalahi ehli'l-eşer*. nşr. Nüreddîn 'Itr. Dımaşk: Matba'âtü's-Sabâh, 1421.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Tebynü'l-'aceb bimâ verede fi şehri receb*. nşr. Târik b. Avadillah b. Muhammed. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifin-Nizâmiyye, 1325.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Telhîşü'l-ḥabîr fi taḥrîci'ehâdîsi'r-râfi'l-kebîr*. 4 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Kitâbü'l-Mecrûḥîn mine'l-muḥaddîşîn ve'd-ḍu'âfâ' ve'l-metrûkîn*. nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmamüddin İsmâil b. Ömer. *el-Bâ'isü'l-ḥaşîş şerhu İhtîşâri Ulûmi'l-ḥadîş*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh el-İclî. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muḥtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*. 7 Cilt. Beyrut - Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. 2 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer. *Târîhu esmâ'i's-şikât mimmen nuḳile anḥümü'l-ilm*. Küveyt: ed-Dârü's-Selefiyye, 1404.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *el-Muḳni' fi ilmi'l-ḥadîş*. nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'. 2 Cilt. Su'ûd: Dârü'l-Fevvâz li'n-Neşr, 1413/1992.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Muḳaddimetü İbni's-Şalâh*. nşr. Aîşe Abdurrahman. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1411/1990.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed. *Nefḥü't-ṭîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥatîb*. nşr. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1388.
- Melîbârî, Hamza Abdullah. *Ulûmü'l-ḥadîş fi'd-dav'i taṭbîkâti'l-muḥaddîşîne'n-nuḳkâd*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2003.
- Memdûh, Mahmûd Saîd. *et-Ta'rif bi evhâmi men ḳasseme's-sünen ilâ şaḥîḥ ve da'îf*. 7 Cilt. Dübey [Dubai]: Dârü'l-Buhûs li'd-Dirasâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1421/2000.
- Mustafa Ammâr Muhammed. *el-İmâm el-Ḥattâbî ve eşeruhu fi ulûmi'l-ḥadîş*. Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1410.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Kitâbü't-Temyîz (Menhecü'n-nakd inde'l-muḥaddîşîn neş'etühû ve târîḥuhû ile birlikte)*. nşr. Muhammed Mustafa el-Azâmî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1410.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ. *İrşâdü tullâbi'l-ḥakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni ḥayri'l-ḥalâ'ik*. nşr. Nüreddîn 'Itr. Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413.
- Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim. *Ma'rifetü ulûmi'l-ḥadîş*. nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397.
- Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim. *el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İklîl*. İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1403.
- Özdemir, Veysel. "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 67-110.
- Rabât, Hâlid vd. *el-Câmî'li ulûmi'l-İmâm Aḥmed*. 22 Cilt. Feyyûm: Dârü'l-Felâh, 1430.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen el-Fârisî. *el-Muḥaddîşü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1404.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Fethu'l-muĝîş bi şerḥi Elfiyyeti'l-ḥadîş li'l-İrâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman. *Tedribü'r-râvî fi şerḥi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dârü'l-Yüsr, ts.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru muştalâhi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf. *Kavâ'id fî ulûmi'l-hadîs*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1392.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünenü't-Tirmizî*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbü'd-Du'afâ'i'l-kebîr*. nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- Useym, Abdülazîz b. Abdirrahman b. Muhammed. "Taḥkîku'l-ḳavl bi'l-'amel bi'l-ḥadîsi'd-ḍa'îf". *Mecelletü'd-Dirâseti'l-İslâmiyye* 67, 68 (1405), 9-72.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-Mûkıḍa fî ilmi muştalâhi-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1405.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed. *en-Nüket ala Muḳaddimeti İbni's-Şalâh*. nşr. Zeynülabidîn b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419.